

SZAICZ LEÓ, SZÉP ÉS RITKÁBB MAGYAR MONDÁSOK

HUBERT ILDIKÓ

Mindig érdekes és nagyon emberhez közelálló észrevételeket kínál egy-egy alkotói pályja alakulásában megelélni, vagy éppen csak követni azokat az erecskéket, amelyek végül ösztönzőleg táplálják az adott mű, vagy életmű létrejöttét. Az iskolázottságot, az olvasottságot, történelmi kort, személyi ráhatást stb. könnyebben meg tudjuk ragadni, mint azokat az emocionális élményeket, amelyek a mesterségbeli tudást művészi élménnyé változtathatják át.

Baróti Szabó Dávid magyar nyelven megszólaló költészete – jóllehet váratlansággal hatott a felvilágosodás korának irodalmi forrongásaiban, s ezt a váratlanságot ő maga is táplálta első, magyar nyelvű költeményének megszületési körülményeivel – mégsem volt előzmény nélküli. Anyanyelven írt időmértékes próbálkozásait ugyanis jóval megelőzték azok a latin nyelvű versek, eklogák stb. amelyeknek megírására a jezsuita képzésben (módszertanilag nagyon kidolgozott) poétikai gyakorlatokkal megtanították, alkalmaztatták, s továbbiakra ösztökélték őt és repetens társait a rendi képzés folyamán. Szabó Flóris tanulmánya¹ hívta fel a figyelmet 1980-ban arra a pannonhalmi Főapátsági Könyvtárban fennmaradt irodalmi jegyzetanyagra, amelynek képzési menete sok más európai és magyar jezsuita szerzőé (Makó Pál, Pray György stb.) mellett, Baróti Szabó verstanai pallérozottságához is magyarázatul szolgálhat.

Szaicz Leó (1746–1792)² szervita szerzetes³ kéziratban maradt gyűjteményének lejegyzésénél (szólások, közmondások, szállóigék, régi magyar szép mondások stb.) ugyanazt a tudatos, irodalmi színrelépést megelőző háttérmunkát figyelhettem meg, mint amelyet a fentebb emlegetett jezsuita képzésben elsajátítottak a repetensekkel a retorika oktatásával. Az így megszerzett (mesterségbeli) ismereteket a tehetséges alkotó, majdan ihletetten tudta felhasználni, de valószínűleg a jó mesterember sem szégyenkezett a maga körében „irodalmi színrelépésekor”. Azokat az érzelmi impulzusokat azonban, amelyek „lángra gyújtották” a kibomló

¹ SZABÓ Flóris, *A költészet tanításának elmélete és gyakorlata a jezsuiták győri tanárképzőjében (1742–1773)*, ItK, 1980, 469–485.

² Névváltozata: Szaitz Antal Mária, Szaicz, Szaic Leó. Álneveinek felsorolásától eltekintünk.

³ Életrajzával, szakirodalmi feldolgozottságával jelen tanulmányomban nem kívánok foglalkozni, csupán akkor, ha az arra való hivatkozás szükséges.

gondolatot és felrúgtak mindenféle lelki kötöttségeket, jóval nehezebb megragadnunk, mivel ez az emocionális erő csak részben magyarázható az adott szerző irodalomelméleti ismereteivel. Fogalmazványok, anyaggyűjtési munkák, másokra nem tartozó jegyzetelési módok stb. talán többet árulhatnak el az alkotói folyamat gondolati-lelki előzményeiről, ám könnyebben félre is vihetnek. Sajnos ezekből az ún. piszkozati munkákból alig maradt valami az utókorra. Leggyakrabban még a nyomdába adott tisztázati példányok is megsemmisültek.

Szaicz Leó egybeszededetett gyűjtését – az Országos Széchényi Könyvtárban fel-lelhető kéziratának címe: „*Szép és ritkább magyar mondások*”. Egybeszedte P. Szaitsz Leó, B. Sz. M. Szervita szerzetbeli pap. 1786–1790. eszt. BMVS⁴ – egy munkafázis állomásának tekintem, felhasználását pedig szónoki írásaihoz kapcsolhatónak.

Mi volt a célja ezzel a gyűjtéssel Szaicz Leónak? Valószínűleg ugyanaz, mint Bornemisza Péternek *A magyar Elektra* drámájában való közmondások felhasználásával, Baranyai Decsi János (1598) gyűjtésének, vagy Pázmány Péternek és szerzők sorának a prédikációik készítésekor: a megtalált téma formába öltöztetéséhez szolgáltak – a retorikatankönyvek *Elocutio* című fejezetében tanultak szerint – ornatusként. Olyan díszítőelemként, amely a szöveg erős képviségével intenzív hatást gyakorol az érzelmekre, s ezáltal gyönyörködtet is, tanít is.

A Szaiczéhoz hasonló anyaggyűjtés, előkészületi munka, ahogy a műfajnak a népszerűsége is – részben az oktatás által befolyásolt iskolázottak révén – egész Európára jellemző volt. (Az exemplumok, közmondások, szállóigék, példázatok stb. fogalmi meghatározásával, egymástól való elkülönítésével, különböző évszázadokban betöltött szerepével, szerzők általi kedveltségével stb. gazdag szakirodalom foglalkozik.⁵) Tehát a most bemutatandó kézirat anyag nem műfaji újszerűségért, hanem azért a magyar nyelvi tudatosságáért méltó figyelemre, amellyel szerzője példaképének, Pázmány Péternek írói igényességéhez akart kimondatlanul is igazodni. Ahogy azt *Frázeológiai*ájának 1788-as kiadásában írta:

„... szabad legyen különösen ezen Kis Magyar Frázeológiámról-is, vagy-is inkább: ama' Magyar Tzitzerónak, Kárdinális Pázmány Péternek szép magyarságáról egy keveset szóllanom ... sokan őtet Magyar Tzitzerónak nevezik, és úgy tetszik, méltán-is.”⁶

⁴ Jelzete: Quart. Hung. 3019.

⁵ Mindezek felsorolásától eltekintek, azonban kiemelem az újabb Szaicz-szakirodalomból PAVERCsik Ilona tanulmányát (*Szaicz Leó a felvilágosodás irodalmáról*, MKsz, 1997, 167–185.), amely a címben megadott téma alapos forrásismeretéről, tárgyilagos feldolgozásáról tanúskodik.

⁶ SZAITSZ Leó, *Kis Magyar frázeológia*, Pozsony, Landerer Mihály, 1788, A₆v₁r. – A *Kis Magyar Frázeológia* első szakasza Pázmány Péter *Kalauzának* 1766. évi kiadásából való szép mondásokat tartalmaz (1-63), ezt követi tóldalékként a *Balduin, Friedrich ellen írt könyvből* (64-69), az Alvinczi Péter ellen írt *Őt szép levélből* (69-72); némely egyéb könyvecskéiből (72-82); a második szakasz pedig Pázmány *Prédikációiból* (1-134, nr. I-C) gyűjtött mondások. Következik: I. Tóldalék: *Magyar Köz-Mondások* (135-149.), II. Tóldalék: *Külömbőség a' Magyar Szóban, mint azt a Dunán-túl, Kivált Soprony- és Vas-Vármegyében; és a Tiszán innen, kivált Heves- és Borsod-Vármegyében, 's a' Jászságban észre vettem* (150-156), III. Tóldalék: *Száz Német Szó, melyet Német Uraimék a' Deákoktól költsönöztek* (157-159).

„De vallyon miben áll a' Pázmánynak szép Magyarsága? koránt sem abban, hogy ő a' Magyar szót felettébb tzifrázná, tsigázná, vagy-is azt erő-szakosan holmi idegen nyelveknek rá májára huzná, vonná, és mint egy idegen ruhába öltöztetné; hanem abban, hogy ő a' Magyar szónak tulajdonát igazán megtartja, és tsak igen közönségesen, 's természetesen ír minden erőltetés, s felettébb-való inci-finci cifrázás nélkül; e' mellett még-is igen szép Magyar mondási, és Frázesei vagynak...⁷

Szaicz Leó 39 lap terjedelmű kéziratába, annak dátuma szerint (1786–1790), több éven át gyűjtögette az általa szépnek talált magyar mondásokat. Ez utóbbi terminust azonban elég tágan értelmezte, mert nemcsak „mondások”at jegyzett le, hanem szószerkezeteket, szóképeket, stb. is. Szaicz így adja meg a frázis szó jelentését: „Frázis annyit tészen, mint valamelly nyelvnek tulajdon mondási; a' mint-is ezekre nézve legjobban Pázmány' Magyarságát illetik mind azok a' ditséretes titulusok...⁸ O. Nagy Gábor hívja fel a figyelmet, hogy korábban a frazeológiai egységeket stíluseszköznek tekintették, a nyelvi normát pedig a több száz évvel korábbi latin irodalmi művek stílusa alkotta, nem pedig a nyelvhasználat.⁹

Kéziratunkat a szakirodalomban sokak által Leskó József nyomán¹⁰ emlegetett kéziratnak véltük. Azaz, az 1788-ban Pozsonyban megjelent *Kis Magyar frázeológia* 1772-ben már meglévő anyaggyűjtésének. Ám ennek jelzetét sem Leskónál, sem másoknál nem találtuk meg. *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár kézirat-katalógusában* megemlíti Szaicz Leó könyveinek katalógusát.¹¹ Leskó ismerhette Szaicz könyveit, kézirateit, lévén 1890-ben az egri érseki papnevelő-intézet növendéke lett. Hogy két frazeológiai gyűjteményről lehet szó, bizonyítja kéziratunk összevetése a *Kis Magyar frázeológiával*, sőt a dátumok különbözősége is. A nyomtatvány fő forrása Pázmány *Kalauza* volt, míg kéziratot kötetünkben mások a források, a *Toldalékban* ő maga adja alcímként: *Némely másunnán is válogatott csinos mondások*. Pázmányra való konkrét megjegyzés (és nem Pázmány-műre hivatkozás) csak egy alkalommal fordul elő abban a szöveggörnyezetben, ahol a papok negatív magatartását jellemzi: „Pázmány éppen a gőziben volt, mikor legjobban hatalmaskodtak az eretnekek”.¹²

Az autográf kézirat nem folyamatosan vezetett lapokból áll össze, jöllehet a lapszámozást utólag egységesítették. Az első szövegrész folióit (terjedelme: 14 levél)

⁷ SZAICZ, *i. m.*, A₇r.

⁸ *Uo.*, A₇v.

⁹ VÖ. Ó NAGY GÁBOR, *Nyelvünk virágai, a szólások*. = Ó. Nagy Gábor, *Mi fán terem? Magyar szólások eredete* című gyűjteményének bevezető tanulmánya, [Törökbálint], Akkord Kiadó, 2011¹⁰, 11–26.

¹⁰ LESKÓ JÓZSEF, *Szaicz Leo, a katolikus újságírás úttörője: Irodalomtörténeti tanulmány, Szaicz Leo eddig kiderített munkáinak jegyzékével*, Bp., 1899. (Különny. a Kath. Szemle 1898. évfolyamából: 583–603, 709–779. A folyóiratban Szaicz műveinek jegyzéke nélkül.) – Leskó még az egri szerviták azóta szétszéledt könyvtárát, Historia Domusát használhatta.

¹¹ IVÁNYI SÁNDOR, *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár kézirat-katalógusa: 1800 előtti kéziratok*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1986 (Magyarországi egyházi könyvtárak kézirat-katalógusai, 5), nr. 1333: *Catalogus meorum librorum*, 2 ff. 360 x 225 mm.

¹² SZAICZ, *i. m.*, 4v.

paginával számozott 107–129. lapok követik. A foliók kéthasábosak, míg az utána következő lapok egyhasábosak, de a gyűjtést lezáró *Toldalék* rész (folyamatos lap-számozás mellett) ismét kéthasábos. A jegyzetelés megszakítottságát, hiányosságát a 107. paginával kezdődő folytatás is alátámasztja. Bizonyára az 1–106. lapokon is hasonló adatgyűjtés lehetett, hisz nem jelez a kézirat külön címet. A kötet első beírt levelén 37 szólás, közmondás áll. Egy korábbi tulajdonos a lap aljára odaírta: „Ez Szaicz Leónak saját írása.”

A 37 szólás, közmondás után – amelyet alább, mai helyesírásban közlök¹³ – következik a kézirat gerince. Rögtön a 4. folió margóján ezzel a megjegyzéssel találkoztam: *Ex Concl[ionibus?] pro Nativitate Domini* [→ prédikáció[k?]-ból az Úr születésekor.] Hogy Szaicz a saját műveit is, vagy csak másokét glosszázta, azt egyelőre nem sikerült kiderítenem. Jó lenne a kéziratot egész terjedelmében közreadni, többünk szövegismeretével könnyebben azonosíthatók lennének Szaicz forrásai.

A gyűjteményt indító bölcsességek közül a csillaggal jelölteket szó szerint megtaláltam a *Kis Magyar Frázeológia* 137. és 141. lapjain.¹⁴

Aki a kalácsra szokott, nehezen rágja a kenyeret.
 Bagoly is bíró a maga fészkeben*
 Varga ne tovább a kaptafánál*
 Esze-veszett vármegyének bolond a viceispánja
 Ha szél nem fújna, a haraszt nem csörgene
 Minekutána már egyszer ezt a jeget megtörték*
 Mind szőröstül, bűröstül*
 Isten szava nem ember szava*
 Már megfogta az anyját*
 Jól nem lakik az, aki más ember szájával eszik
 Szekéren ment, gyalog jött*
 Ugyan megbűntette a rákot a vízbe vetette, vagy a békát*
 Minden templom mellett az ördögnek is kápolnája vagy*
 A fát sem vágják le egyszerre
 Isten szava nem ember szava.
 Ember szava nem Isten szava*
 Eső után nem kell köpenyeg
 Köpenyeg után nem kell eső
 Nagyobb esze volt, mint szerencséje
 Tegnap nagyobb esze volt, mint szerencséje
 Minden ember ember
 Minden ember ember, de nem minden ember
 emberséges ember*

¹³ *Uo.*, 2.

¹⁴ Teljes összehasonlítással talán további egyezések is akadnak.

Más szájával én jól nem lakom

Igen örülnek most a kálomisták a toleranciának,
de talán tán nemsokára elhúzzák a széket alólok,
vagy letörik az aranyszarvakat

Elhúzták a széket alóla

Nem fejével, hanem lelkével játszik, aki...

Miólta oly nagy méltóságra lépett, vagy kapott

Könnyű a leányt táncba csalni, vagy a részeg embert kocsmába

Egy csapással két legyet agyonütni

Ő is tud már a mostani farkasokkal ordítani

Ő is tud már alkalmasint a mostani világ nyelvén nyelveskedni

Inkább akart ő ezen állapotban fejével, mintsem lelkével játszani

Inkább akarta fejét, mintsem lelkét hasznára vetni

Budán is gyalog jár, akinek lova nincs*

Mindenhez látó, semmivel bíró

Minden jónak nagyon irégye

Új szita még

Visszatérve a kézirat bemutatásához: az írás és beszéd magas szinten való megszólalását minden korban bőséges segédanyag segítette. A barokk korban azonban ezek elmélyült használatát nemcsak elvárta a szerzőktől az iskola, a betöltendő pozíció, de legfőképpen önmaga a szerző, hanem újabbak létrehozására, vagy régiek felfedezésére is ösztönözte. S ez az érzelmi motiváció: az édes hazáért, az anyanyelv szeretetéért, a hit védelméért, stb. megszólalók tevékenységét folyamatos önfejlesztésre, s magas hőfokon való megszólalásra ösztökélte. Nem véletlenül sokasodtak meg a tudomány és művészetek körében a kiadott és kiadatlan szótárak, útleírások, florilégiumok, frazeológiai gyűjtemények, naplók stb. (Elég Kalmár György hatalmas lélegzetű szótártervezetére, Baróti Szabó *Kisdéd Szótárának* folyamatos bővítésére, Faludi Ferenc, Dugonics András közmondás és jeles mondások gyűjteményeire gondolnunk... és folytathatnánk a sort mindazokkal a kéziratban maradt gyűjtésekkel is, amelyekből haszna, meglehet csak létrehozójuknak volt.) A szellemi-lelki gyarapodásnak ezek a láthatatlan módszertani útjai, az adott történelmi kor magyarázatot adhatnak arra, hogy Szaicz Leó és mások miért gyűjtötték, írták azokat a gondolatokat, szófordulatokat, vagy épp csak szószerkezeteket, amiket szépnek tartottak, s mitől lobbantak lángra a lírainak nem nevezhető anyaggyűjtéstől (is) oly sokan.

A szervita szerzetes válogatása anyaggyűjtés a jegyzetelt forrásban található sorrend szerint,¹⁵ jóllehet sokszor úgy tűnik, hogy egy-egy téma köré csoportosíthatóak a kéziratból? könyvből? kiemelt fordulatok, szólások stb. Többek között

¹⁵ Úgy, amiként a *Kis Magyar Frázeológiában* a Pázmánytól gyűjtött fordulatok.

hitvitázó irodalomból, történeti munkából, szépirodalomból. Bár válogatásai nagyobb részt inkább vallási témához kapcsolhatóak, lírai alkotásokból is tanult lejegyzőjük. Az azonban megállapítható, hogy a túldíszítettséget Szaicz sem kedvelte.

Mikor ő megszólalt, a többi is kezdé a fülét mozgatni
 Szüntelen utána pásztorkodik, ha jár-e a templomba, ha ...
 Majd bevágom az útját neki
 Valakit csúffá, semmivé tenni
 Magok között a papok között is vannak mind oly hitván madarak,
 kik a magok fészket megrútitják
 Pázmány éppen a gőziben volt, mikor legjobban hatalmaskodtak
 az eretnekek
 Ám ez még a derék embert is megizzasztja
 Ez a kérdés még a bölcsnél bölcsebb embert is megizzasztja
 Mindjárt azt mondják, hogy a papok csak a magok háza mellett
 ciceróskodnak; a magok lova mellett cigánykodnak; a magok fazeka
 mellé szítnak¹⁶

Szaicz gyűjtésében az érzelmi fokozás (hitvédő iratok? prédikációk a forrásai?), amely még az összefüggéseiből kiragadott, egymástól független sorokon is átüt, Pázmányéhoz hasonló:

A mostani hajszállhasogatók; szúnyog-nyúzó; álom-hüvelyező;
 gáncskeresők, csomó-keresők; szálkakeresők, mindenben piszkálók
 Mindenben piszkálni, turkálni
 Csak megint befúrta magát
 Ő fúrta ki
 Könnyen olyan csontot vettek neki, akit nem tud megrágni, vagy
 amely lassanként megint befúrja magát.
 Farba rúgta a kálvinista vallást, s pápistává lett.
 Farba rúgta Kálvin Jánost
 A mái módisták most leginkább mirajtunk rágódnak
 (a papokon, szerzeteseken)
 Mivelünk mossák szájokat
 Mirajtunk koptatják nyelveket
 A mi becsületünkben piszkálnak
 Minket nyaggatnak, mardosnak
 Mibelénk akadnak. Mibelénk harapnak.
 Mibelénk vássák mérges fogakat, irigy kutyaságokat
 Miellenünk nyájaskodnak, nyelveskednek, agyarkodnak

¹⁶ SZAICZ, *i. m.*, 4v.

Abban mesterkednek, azon futtatják elméjeket, hogy minket bűnbe keverhessenek

Nincsen hová fejünket hajtanunk

Ezelőtt minékünk állott a világ, de most csaknem az egész világ tör ellenünk, nem tudom miért¹⁷

Kortársai előtt nevesített utalásai, amelyek itt-ott kéziratában feltűnnek, ismertek lehettek, Szaicz „*Igaz Magyar*” című vitairatainak utolsó köteteiben is gyakran foglalkozott az ún. „aufklärungs-fantaszták”-kal. Hivatkozik az általuk kiadott almanachokra, „*Aufklärísták Almanakja, vagyis Periokája*” címmel rangsorolja a szerzőket.¹⁸ Célzatossággal emelhette be válogatásába: „Ez mind a Kaunicznak¹⁹ koholása”; „Ugyan csúffá, pökedelemmé tették Ejbel Uramat,²⁰ vagy Kollár Uramat”;²¹ „József császár fábul is tud vaskarikát csinálni”; „Ezek után sántikál Lakics uram²² is, mint a sánta kutya, a német után”.

A 107–125. lapokon Fénelon *Telemachusa* kassai kiadásának (Haller László fordítása) a végéről készült kijegyzések találhatók (az 1770. évi kiadás szerinti 317–343. lapokról). Ezt viszonylag könnyű volt azonosítani, mert néha nevek maradtak a szövegben, a 112. lapon pedig *24. és utolsó könyv* felirat áll. Kijegyzései hasonlóak, mint a *Kis Magyar Frázeológiaiában* Pázmány műveiből. Könyvjegyzékéből tudjuk, a *Magyar Telemakus* Haller-féle fordítása a saját könyvtárában is megtalálható volt.²³ Nem érdektelen, hogy Szaicz magyar könyvei közt szerepel a régi korok nyelvét szintén szenvedélyesen tanulmányozó tudatos nyelvújítónak, Kalmár Györgynek *Prodromusa*.²⁴

A reménylett jó némelykoron mutatja magát, és megint eltűnik, mint az álom, mely a felszerkenéssel azonnal elenyészik

Ékességével egyeledett kellemetessége álmélkodásra hozta a néző
Telemakhust

¹⁷ SZAICZ, *i. m.*, 5.

¹⁸ A névsort idézi LESKÓ, *Szaicz Leo* (11. j.), Kath. Szemle, 1898, 740–741.

¹⁹ Wenzel Anton Kaunitz (1711–1794), a bécsi udvar birodalmi tanácsosa, majd torinói és párizsi követe, 1753-tól pedig államkancellár ugyanott. A Habsburg birodalmi felvilágosult abszolutizmus számos kormányzati reformját ő dolgozta ki.

²⁰ Joseph Valentin Sebastian Eybel (1741–1805), osztrák egyházjogász.

²¹ Kollár Ádám Ferenc (1718–1783) történetíró, a bécsi császári udvari könyvtár custosa.

²² Lakits György Zsigmond (1739–1814) jogász, egyetemi tanár, udvari tanácsos.

²³ A könyvjegyzékben: „Magyar Telemakus. Kassán.” Feloldása: *Telemakus bujdosásának történetei*, mellyet francia nyelven írt Fenelóni Saligniák Ferencz... Magyarra fordított Haller László... Kassa, 1755! (További kassai kiadások: 1758, 1770, 1775.)

²⁴ Kalmárról és kötetéről: SZELESTEI N. László, *Kalmár György, „a magyar nyelv szerelmese”*, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, 2000 (Pázmány Irodalmi Műhely – Források, 2).

A minémű színnel a felhőket a felkelő napnak sugári szokták festeni
 Midőn szarvai, mint a tüzes nyilak, meghatották
 Telemachusnak szívét
 Többet igyekezvén mondani, elhagyta nyelve szólását
 Szája haszontalan fáradozott szavainak magyarázására, melyeket
 szívének rejtekében indulatjának heves érzékenységei készítettek
 Álmában az éjjeli képzéseknek terhétől fojtogattatni
 Elfogadtatott lélegzése
 Az egész halandók számábúl te vagy egyedül, aki...
 Szerencsétlenségekbe keveredni, azokbúl venni oktatását.²⁵

A kézirat végén, a *Toldalékban*, *Némely másunnan is válogatott csinos mondások*²⁶ cím után következő összeállítás a kellemességet, jóhangzást részesítette előnyben. A Pázmány, Fénelon és a még megfejtendő prédikáció(k) (*Ex Conc. pro Nativitate Domini*) kijegyzései jó alapul szolgálhatnak Szaicz stílusának, tudatos ornátus-építésének tanulmányozásához. Ehhez azonban kéziratunk teljes anyagát közzé kellene tenni.

Ha számbavesszük Szaicz Leó kiadott és kéziratban maradt írásainak mennyiségét, szerzetesi tevékenységének napi teendőit, időigényes szellemi előkészületeit a feldolgozandó témáihoz, stb. elcsodálkozhatunk munkabírásán. Ám ez a lendület kortársaiból sem hiányzott. Még a hétköznapi emberét is olykor önmaga fölé tudta emelni a nemzetért való szolgálat hite, hát még az iskolázott tehetségeket! Így tette az írás mámore példaképének jó követőjévé, a háttérmunkát lelkiismereti kérdéssé Szaicz Leónál is.

²⁵ SZAITZ, *i. m.*, 123.

²⁶ *Uo.*, 105–121.